

A klasszikus szocialista rendszer ideológiája

Részlet Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan című, 1993-ban megjelent könyvéből. Az itt közölt részlet a reform előtti, klasszikus szocialista rendszer hivatalos ideológiáját elemző 4. fejezet első három alfejezetét tartalmazza. Az itt nem közölt további alfejezetek címei a következők: „A hatalom önlegitimációja és paternalista jellege”; „Fegyelem, áldozatkészség, éberség”; „Hatalom és ideológia”. (A szerk.)*

A hivatalos ideológia

Témánk a hivatalos ideológia, amint azt a párthatározatok, a párt vezetőinek beszédei és írásai, az ideológiai tantárgyak tankönyvei, a sajtó vezércikkei és más hivatalos megnyilvánulások kodifikálják.

A kiforrott, megszilárdult klasszikus szocializmusban nem folyik nyílt verseny alternatív ideológiák között a lakosság megnyeréséért; a bürokráciának szinte teljes ideológiai monopóliuma van. Léteznek megtúrt alternatív ideológiák: például a vallásos gondolat terjesztését nem tiltja a törvény, de a gyakorlatban az egyházak tevékenységét sokféle adminisztratív és gazdasági nehézség korlátozza, és bizonyos országokban és időszakokban könyörtelenül üldözik őket. Megjelennek a hivatalossal határozottan szemben álló ideológiák is, de csak átmenetileg, mégpe-

dig többnyire csak félig legálisan vagy teljesen illegálisan. Viszont a hivatalos ideológia terjesztését őrjáti párt-, állami és tömegszervezeti apparátus végzi, továbbá a szolgálatába állított sajtó és egyéb tömegkommunikáció, az oktatási, tudományos és művészeti tevékenység is.

A hivatalos ideológiának számos forrása van, gyökerei mélyre nyúlnak a szocialista eszmék történetében. Geológiai hasonlaltal élve azt mondhatnánk: úgy rakódik le és szilárdul meg, mint ahogyan a geológiai rétegek képződnek.

A legmélyebb réteg: a korai szocialisták, majd elsősorban Marx gondolatai. Ezekhez kapcsolódik a szocialista forradalmak előtti európai munkásmozgalom eszmei öröksége is.

A következő réteg: azoknak a forradalmi mozgalmaknak az eszméi, reményei, értékei, amelyek a később szocialistává vált országokban szerveződtek.

Ezután következik a forradalmi átmeneti szakasz által kitermelt eszmék köre: azok a gondolatok, amelyeket az ellenzéki-forradalmi pártból immár teljes felelősségű kormányzó párttá vált kommunista párt tapasztalata hívott életre, s azok az ígéretek, amelyeket ebben az időszakban a népnek tett.

Mindezekre a rétegekre azután ráakódnak a klasszikus szocialista rendszer kiépítése közben kialakuló ideológiai elemek. Ezek a legszorosabban kapcsolódnak a rendszer kifejlődéséhez és megszilárdításához-megmerevedéséhez: segítik ezeket a folyamatokat, majd igazolják azt, ami a gyakorlatban létrejött.

A Szovjetunióban a hivatalos ideológiának ez az utóbbi rétege Sztálin személyéhez kapcsolódik; sokan sztálinizmusnak nevezik. Hatása túlterjed a szovjet határokon, és erős befolyást gyakorol a hivatalos ideológiára valamennyi szocialista országban.

A nemzeti pártok vezetői maguk is hozzájárulnak ennek az ideológiának a formálódásához,¹ így a klasszikus szocia-

lista rendszer hivatalos ideológiája országokként változik. Emellett az időben is sokféle változás megy végbe.

A különböző rétegek nem függetlenek egymástól. Ahogy halad előre a hivatalos ideológia kialakulása, úgy szelektál a korábbi rétegek eszméiből: némelyik elfelejtődik, a rendszer „tudata alá szorul”, mások új hangsúlyt kapnak, más kontextusba helyeződnek.

Végeredményben a jelen fejezet a sok variánsból általánosítva, megkísérelti kiemelni azt, ami valamennyi klasszikus szocialista rendszerben élő ország hivatalos ideológiájában leginkább közös, jellegzetes és állandó.

A következő alfejezetek nem vitatkoznak a hivatalos ideológiával, mert itt az a leírás és elemzés tárgya. Ezen a helyen csupán azt az igényt indokolt támasztani a leírással szemben, hogy híven, torzítás nélkül ismeresse ezt a tárgyat. A szöveg nem fog újra és újra rámutatni arra, hogy a szerző nem saját álláspontját fejt ki, hanem a hivatalos ideológiát tolmácsolja. Ha vitára nem is, de szembesítésre sor kerül majd a későbbi fejezetekben, a klasszikus hivatalos ideológiának a rendszer valóságával való összevetése során.

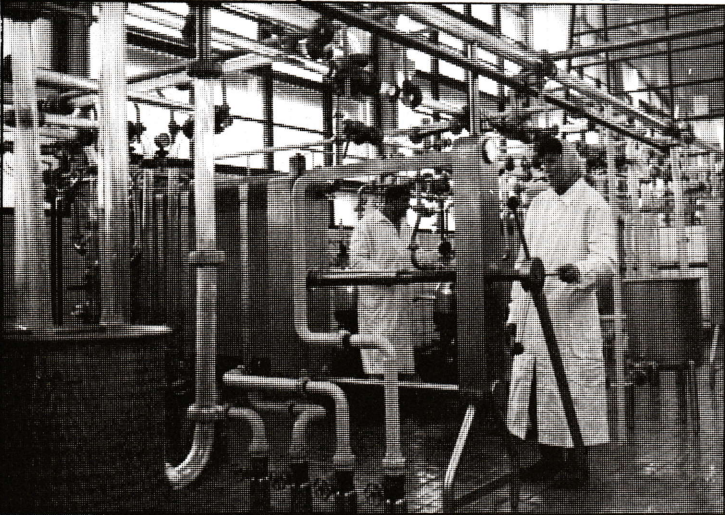
A szocialista rendszer felsőbbrendűségének tudata

A hivatalos ideológia híveit áthatja az a messianisztikus hit, hogy a szocializmus hivatott az emberiség megváltására. Az ideológia egyik legfontosabb eleme az a meggyőződés, hogy a szocialista rendszer felsőbbrendű, mint a kapitalista. Ez a hit elsősorban arra a feltételezésre épül, hogy a szocialista termelési viszonyok a kapitalistánál kedvezőbb feltételeket teremtenek a termelőerők fejlődéséhez.² Számos tényező hat ebbe az irányba.

Felszámolható a kapitalizmus számos, hatékonyságot rontó vonása. A piac anarchiája, a kereslet és a kínálat ingadozása nagy hibákhoz vezet az erőforrások allo-

Eredményfotók az 1960-as évekből

„Gyöngyösön átadták rendeltetésének az ország legkorszerűbb tejüzemét. A nagyrészt automatikus vezérlésű magyar és NDK berendezésekkel napi 20 ezer liter tejet dolgoznak fel. A képen: az automatikus pasztőr-feldolgozó gép, amelyen 5 ezer liter tej halad keresztül óránként.” 1962

(A képeket a Kádár-korszak hétköznapijai című pályázatunkra Oszadszky Róbert orosházi olvasónk küldte be.)

„Ózd. Elkészült az Ózd–Hajdúszoboszlói gázvezeték, mely a hajdúsági földgázt elviszi a borsodi üzemekbe. Az Ózdi Kohászati Üzemek körülbelül kilencvenmillió forintot takarít meg az olcsó földgáz használatával.” 1963

kációjában; ezeket a bajokat kiküszöböli a tervszerűség. Felszámolja a legfontosabb termelőerőket, az embernek azt az elherdálását, amit a tömeges munkanélküliség jelent. A tervszerűség megszünteti a túltermelési válságokat, a velük járó mérhetetlen veszteségekkel együtt.³ A magántulajdonon alapuló verseny üzleti titkokhoz vezet, míg a szocializmus közkinccsé teszi az újításokat. A verseny pazarlást eredményez más módon is, például a költséges hirdetések elburjánzása, a modellek, a gyártmánytípusok örökös változtatgatása miatt; ezeknek a jelenségeknek véget vet a szocializmus. És végül, megszűnik az erőforrásoknak az az elfecsérlése is, amit a kizsákmányoló osztályok parazita fogyasztása jelent.

A magántulajdon, a verseny, a piac okozta pazarlás felszámolásán túlmenően a szocializmus további előnye az is, hogy a kizsákmányolás alól felszabadított dolgozó lelkesebben és lelkiismeretesebben végzi a munkáját, mint a kizsákmányolt proletár. Ez a lelkesedés többleteljesítményt eredményez, emellett csökkenti a felügyelet ráfordításait is. A munka iránti felelősségtudat, a munka szeretete egyre inkább nő majd, míg a társadalmi fejlődés legmagasabb fokán, a kommunizmusban mindenki létszükségletévé nem válik. Akkor majd teljesen kiküszöbölhetők lesznek mindazok a társadalmi ráfordítások, amelyek a munka ösztönzéséhez, és ehhez kapcsolódva, az áruk pénzért való eladásához, a piac maradványainak továbbéléséhez szükségesek.

A szocializmus felsőbbrendűségének tudata összekapcsolódik azzal a meggyőződéssel, hogy a kapitalizmus túljutott azon a szakaszon, amikor még hozzájárul a társadalom haladásához, s a rothadás számos jelét mutatja.

Marx és később Lenin is hangsúlyozták, hogy a szocializmus felsőbbrendűsége nem etikai (vagy nem elsősorban etikai) síkon mutatkozik meg, hanem a gazdasági teljesítmény tekintetében.⁵ A klasszikus szocializmus hivatalos ideológiája azt a

meggyőződést tükrözi, hogy ez a gazdasági felsőbbrendűség magából a rendszerből következik: nem azért ér el nagy teljesítményeket, mert szükség esetén a lakosság nagyobb áldozatokat hoz, vagy a gazdasági vezetés okosabb gazdaságpolitikát folytat, mint a kapitalista országokban, hanem a fölény a rendszer alaptulajdonságaiból következik. Ezek az alaptulajdonságok garantálják, hogy — a kezdeti hátrányt leküzdve — a felsőbbrendűség előbb-utóbb egyértelműen megmutatkozik.

A klasszikus rendszer végének egyik legfontosabb jele, amikor ez a feltétlen bizalom a rendszer gazdasági felsőbbrendűségében megrendül. Amikor kezd felvetődni a szocializmus hívei között is, hogy nem okvetlenül és nem automatikusan kedvezőbb gazdasági teljesítmény szempontjából a szocializmus, mint a kapitalizmus, hanem a két rendszer versenyében a kapitalizmus számos „jó pontot” szerez. Amikor hivatalos körökben is kezd elterjedni az a gondolat, hogy a kapitalizmus egyes vonásait utánozni kell, vagy valamiképpen be kell olvasztani a szocializmusba — akkor már kifelé jár a rendszer a klasszikus állapotából.

Noha nem minősül a rendszerek közti versenyben elsőrendű kritériumnak, de azért fontos alkotóeleme a szocializmus felsőbbrendűség-tudatának az erkölcsi fölény. A hivatalos ideológia szerint a szocializmus tisztább, nemesebb rendszer, amely biztosítja a társadalmi igazságot és egyenlőséget. Ebben a rendszerben maga az ember is átalakul, mindinkább önként a közérdek szolgálatába áll, s úrrá lesz saját önzésén és egyénieskedésén. Ez a gondolat a sztálinista ideológiában is felmerül, de különösen nagy szerepet kap a maoizmusban. S itt visszakanyarodunk az előbbi fejtegetéshez: az emberi természetnek ez a mély megváltozása fontos szerepet játszik a szocializmus gazdasági felsőbbrendűségének biztosításában.

A könyv ismételtelen vissza fog térni az értékek problémájára. A filozófia szóhasz-

nálatával: a könyv sorra veszi majd, hogy mely társadalmi jelenségeknek tulajdonít a társadalom egyik vagy másik csoportja végső, önmagában vett értéket (*intrinsic value*), mit tekint „elsődleges jónak” és mi az, ami csak eszköz, instrumentum más végső értékek, elsődleges jók eléréséhez. A hivatalos ideológia azt sugalmazza, hogy a szocialista rendszer megteremtése és fenntartása önmagában vett érték, elsődleges jó. Még ha az adott pillanatban nem is nyújtja azt a teljesítményt, amelyre belső tulajdonságai képesítik, majd előbb-utóbb eléri. A teljesítmény bármely összetevője (például anyagi jólét, hatékonyság, igazságos elosztás stb.) amúgy is csak instrumentális jelentőségű, amely az igazi célnak, a szocialista rend megteremtésének és védelmének szolgálatában áll, illetve annak mintegy melléktermékeként, ha késéssel is, de bizonyára megmutatkozik majd. A legfontosabb az a pusztán tény, hogy sikerült kivívni a szocializmust.

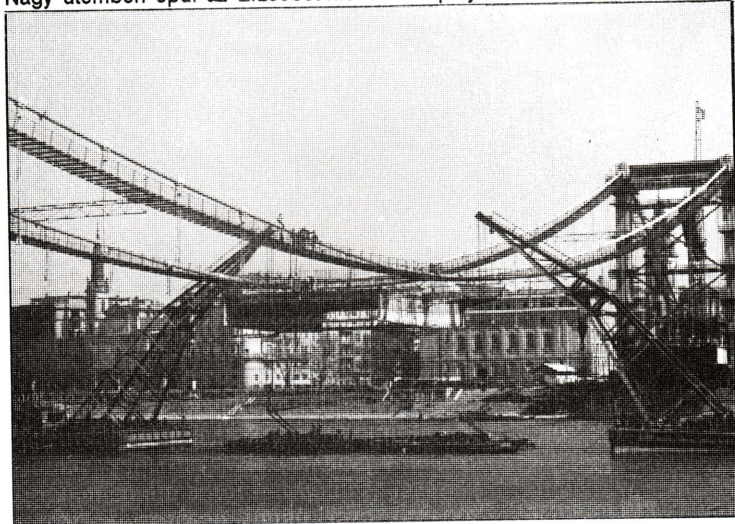
Az alapvető ígéretek

A hivatalos ideológia egyik fontos alkotóelemét azok az alapvető ígéretek jelentik, amelyeket a hatalomra került párt tesz a lakosságnak. Melyek azok a fő vívmányok, amelyekre számítani lehet, ha nem is a legközelebbi jövőben, de később, egy-két évtizeden belül?

A tipikus klasszikus rendszer olyan országban alakult ki, amely a forradalom előtt szegény és elmaradott volt. Az átmeneti időszak viharai, a külső és belső háborúk rendszerint még csak növelték azt a szakadékot, amely a szóban forgó szocialista ország és a gazdasági növekedés élvonalában haladó fejlett ipari országok között tátong. Az ígélet így szól: ezt a szakadékot gyorsan be fogják temetni, és a szocialista ország hamar utoléri majd a legfejlettebb kapitalista országokat. A lehetőséget ehhez a rendszer felsőbbrendűsége adja meg, amiről az előző alfejezetben volt szó. De csak a lehetőséget, mert azt ki is kell használni, mégpedig azzal,

Eredményfotók az 1960-as évekből

„Budapest. Nagy ütemben épül az Erzsébet-híd. Már a pályaelemeket szerelik.” 1964

„Budaörs. Betonozzák a balatoni és a bécsi autópálya közös budapesti szakaszát. Az új autópályán augusztus 20-án indul meg a forgalom.” 1964

hogy az erőforrásokat a növekedés előmozdítására összpontosítják és áldozatokat hoznak a gyors ütem érdekében.

Ez az ígéret a kapitalista gazdaság utolérésére újra és újra elhangzik; noha különböző országokban — az ország jellegének megfelelően — más és más formában fogalmazódik meg, az üzenet lényege azonos: történelmileg belátható időn belül bekövetkezik a kapitalizmus gazdasági fejlettségi szintjének elérése és túlhaladása. Itt együtt áll a klasszikus rendszer hivatalos ideológiájának számos fontos jellegzetessége: az önbizalom, erős hit a rendszer előnyeiben; a remény, hogy a jelen bajai csak átmenetiek, és kézzelfogható távolságban van a jobb élet; a munkára és az áldozatokra való biztatás, mozgósítás a reményteljes jövő érdekében.

Az ígéretek egy másik csoportja az állampolgár életformájával és a rendszer kötelezettségvállalásaival kapcsolatos. Még tart az amúgy is szegénységet és elmaradottságot örökölt szocialista rendszer első küzdelme külső és belső ellenfeleivel, még nyomor és káosz uralkodik, amikor már hasonló szerepre vállalkozik a hatalom, mint amit a gazdasági fejlettség magas szintjén élő jóléti államok próbálnak ellátni. Az egyén dolgozzék rendszeren, a többiről majd az állam gondoskodik. Az ideológiának ezek az elemei részben a munkásmozgalom, az európai szocialista pártok eszmei hagyományaiiban gyökereznek, részben pedig azoknak a forradalmi mozgalmaknak a programjában, amelyek felháborítóan egyenlőtlen rendszerekben tevékenykedtek, és a javak igazságtalan elosztásának felszámolását ígérték hatalomra kerülésük esetére.

A gondoskodás első, talán legfontosabb összetevője: a munkahely biztosítása. Ha nem is azonnal, de a belátható jövőben teljes lesz a foglalkoztatás. A munkaképes egyének alkotmányos joga van munkára.

Ugyancsak állampolgári jogn jár számos egyéb ellátmány is. Állami feladat a

lakosság alapvető szükségleteinek kielégítése: az élelem, a hajlék, az egészségügyi ellátás, az oktatás, az üdülés, a kulturális javak és szolgáltatások biztosítása. Az ígéret beváltására vonatkozó szándék komolyságának tipikus első jelei a következők. Az alapvető élelmiszereket államilag szubvencionált, igen alacsony árakon hozzák forgalomba, esetleg nivelláló jellegű jegyrendszer keretében. A városi bérházakat államosítják, a lakbéréket igen erősen szubvencionálják, s a bérbevétel jogát hatósági kiutalással osztják el. Egységes állami (vagy félig állami, félig szakszervezeti) általános társadalombiztosítási rendszert vezetnek be, amely ingyenesen bocsátja a lakosok rendelkezésére az egészségügyi szolgáltatásokat. Ingyenes az oktatás is. A szakszervezet adja a beutalást az üdülésre, amely ingyenes vagy igen olcsó. Igen erősen szubvencionáltak a könyvek, lemezek és színházjegyek.

Noha az állami gondoskodásra vonatkozó ígéret megtartására kezdettől fogva megtörténnek az első gyakorlati lépések az ár- és adópolitikában, valamint különböző intézmények (például élelmiszer-elosztó hivatal, lakásgazdálkodási adminisztráció, társadalombiztosítási központ, vállalati kultúrházak és üdülők hálózata stb.) megszervezésében, az ígéret teljes beváltására sohasem kerül, nem is kerülhet sor. Mindvégig nagy konfliktus feszül a hivatalos ideológia alapvető ígéretei és a rendszer tényleges gazdasági teljesítménye között. Ahogy az idő halad, úgy válik mind nyomasztóbbá a kezdet kezdetén megtett ígéretek beváltatlansága.

Jegyzetek:

1 Külön is ki kell emelni Mao Ce-tung szerepét, mert Sztálin mellett neki volt a legnagyobb hatása saját országán kívül is.

2 A szocialista ideológia összetevőit elemzi Szamuel László (Világosság, 1987. április) és Kuczsi Tibor (Valóság, 1989. július).

3 A felsőbbrendűség-tudat legkedvezőbb történelmi pillanata az volt, amikor a kapitalista Nyugat az 1929-es nagy válság súlyos bajait szenvedte, a termelés visszaesett, emberek milliói voltak munka nél-

kül, miközben a Szovjetunióban lendülettel és nagy tömegek lelkes részvételével folyt az első öt éves terv megvalósítása.

4 Enver Hodzsa, Albánia hosszú ideig hatalmon lévő szocialista vezetője a következőképpen ad hangot ennek a meggyőződésének: „Az úgynevezett fogyasztói társadalom, amelyet mint a »jövő társadalmát« a burzsoázia olyannyira népszerűsített és az egekig dicsért, nem más, mint egy rothadó és hanyatló társadalom, amelyben egyre inkább megmutatkoznak a kapitalizmus régi és állandósult fekélyei, amiket megpróbál elleplezni. A mi társadalmunkkal ez sohasem fog megtörténni.”

5 Lásd például Lenin mondását: „... a szocializmus megköveteli, hogy tudatosan és tömegesen haladjunk úgy, hogy a kapitalizmushoz viszonyítva és a kapitalizmus által elért eredmények alapján magasabb munkatermelékenységet érjünk el.”

6 Mint ahogyan Lukács György, a neves magyar marxista filozófus fogalmazott: „Mindig az volt a véleményem, hogy a szocializmus legrosszabb formájában is jobb élni, mint a kapitalizmus legjobb formájában.”

7 Kelet-Németországban hosszú ideig a következő volt a jelszó: „Überholen ohne Einzuholen” (Túlhaladni utolérés nélkül). Ezen azt értették, hogy a szocializmus úgy fogja legyőzni a kapitalizmust, hogy annak egyetlen tévedését sem fogja megismételni. Az 1962-es MSZMP-kongresszusi program — kapcsolódva a hrucsovi „nagy ugrás” programjához — azt prognosztizálja, hogy Magyarországon „az egy főre jutó fogyasztás 1980-ban magasabb lesz, mint a fejlett tőkés országokban”.

8 A gondolatot először Sztálin fogalmazta meg, majd Hruscov újra napirendre tűzte. Az 1960–1967-es időszakra szóló hét éves terv feladatairól szólva a következőket jelentette ki: 1967-re, „... de lehet, hogy még előbb, a Szovjetunió világviszonylatban az első helyre kerül mind az abszolút termelés, mind pedig az egy főre eső termelés tekintetében. Ez a szocializmus világtörténelmi jelentőségű győzelme lesz a kapitalizmussal folytatott békés versenyben.”

9 A legtöbb szocialista országban csupán a klasszikus rendszer megszűlésének késői fázisában kerül sor arra, hogy az egészségügyi ellátásra való jogot kiterjesszék az egész lakosságra és általános állampolgári joggá tegyék. Ezt a jogot kezdetben csak az állami szektor alkalmazottai kapják meg. Hasonló a helyzet jó néhány más „alapvető szükséglettel”, illetve az e szükségletekről történő állami gondoskodással is.

KORNAI JÁNOS

Eredményfotók az 1960-as évekből

„Budapest. A Budapesti Házgyár elemeiből új módszerrel, rádióirányítással épül a Lágymányosi Kísérleti Lakótelep. Ez lehetővé teszi a szállítási és a beemelési időpontok percre pontos összehangolását.” 1966

„Budapest. Diszpécser központ épül a Fővárosi Gázműveknél. A Mechanikai Mérőműszerek Gyára által kivitelezett »agyközpont« összehangolja az ország összes gázszolgáltató központjainak munkáját.” 1966

